

University of Groningen

Vlaamse en Nederlandse natuurbeschermers op zoek naar een betere natuur; discoursen en strategieën in de periode 1945-2005

van der Windt, Henny; Bogaert, D

Published in:
Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2007

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

van der Windt, H., & Bogaert, D. (2007). Vlaamse en Nederlandse natuurbeschermers op zoek naar een betere natuur; discoursen en strategieën in de periode 1945-2005. *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Vlaamse en Nederlandse natuurbeschermers op zoek naar een betere natuur:discoursen en strategieën in de periode 1945-2005

Henny van der Windt¹ & Dirk Bogaert²;

Verschenen in:

Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis 2007, p. 133-164.

Samenvatting (pm)

1. Inleiding

Veel vergelijkingen die tussen de Vlaamse en Nederlandse natuurbescherming zijn getrokken leggen op twee zaken de nadruk. In de eerste plaats heet het dat de Vlaamse natuurbeschermers bijzonder veel van wat zij ondernamen, afgekeken hebben van hun noorderburen. Dat is in ieder geval het beeld dat oprijst uit het proefschrift van Thijs Caspers (1992) over de Vlaamse natuurbescherming, maar ook uit recente literatuur (Bogaert & Gersie, 2006). In de tweede plaats zouden ondanks deze periodieke imitatie er grote verschillen zijn in de ontwikkeling en successen van de natuurbeschermers gedurende de 20^e eeuw in beide landen. Deze zouden zijn terug te voeren op een aantal markante verschillen in sociale, politieke en culturele omstandigheden in Nederland en Vlaanderen (en België als geheel), die de overeenkomsten in geografische ligging, industriële ontwikkeling, bevolkingsdichtheid, rijkdom, omvang en taal teniet zouden doen. Vanaf de jaren '70 lijken de verschillen kleiner te zijn geworden, hetgeen ondermeer te maken zou hebben met de opkomst van de nieuwe sociale bewegingen en de herschikking van verantwoordelijkheden tussen overheden. Opvallende overeenkomst tussen beide landen op het einde van de 20^e eeuw is in ieder geval dat zowel in Vlaanderen als in Nederland met wisselende voortvarenheid aan een grootschalig stelsel van natuurgebieden wordt gewerkt in de vorm van een zogenaamde ecologische hoofdstructuur. Bovendien wordt er hierbij in beide landen geëxperimenteerd met nieuwe vormen van participatie (Bogaert, 2004; Van der Windt et al., 2007).

In dit artikel willen we een aanzet doen om de verschillen en overeenkomsten in de aanpak van natuurbescherming door particulieren en overheden tussen beide landen voor het voetlicht te brengen en te duiden. We richten ons hierbij vooral op vragen als wie natuurbescherming op de politiek-maatschappelijke agenda wist te plaatsen, wanneer en op welke wijze. In dit artikel concentreren we ons hoofdzakelijk op de ontwikkeling van de Nederlandse en de Vlaamse natuurbescherming vanaf de Tweede Wereldoorlog. Bij de beschrijving wordt voor beide landen ingegaan op enkele karakteristieken van de natuurbeschermingsbeweging als sociale beweging en dit in relatie tot andere actoren zoals de overheid en, zij het in mindere mate, particuliere mede- en tegenstanders. Dit zullen we aan de hand van drie perioden doen, de periode tussen ongeveer 1945 en 1970, de periode van 1970 tot 1990 en de periode na 1990. We besluiten met een discussie en conclusies. We beginnen echter eerst met een kader waarmee we de ontwikkeling interpreteren.

2. Kader

Om de ontwikkeling van de natuurbescherming en de natuurbeschermingsbeweging in beide landen overzichtelijk en empirisch adequaat in kaart te brengen, hebben we een interpretatiekader nodig. In eerdere publicaties (Bogaert, 2004; Bogaert & Gersie, 2006; Van der Windt, 1995; Van der Windt et al., 2007) gebruikten we analysekaders zoals deze door

¹ Contactadres: Science & Society Group, Biologisch Centrum, Postbus 14, 9750 AA, Haren, Nederland:

² Contactadres: Universiteit Gent, Vakgroep Sociale Agogiek, Henri Dunantlaan 2, 9000 Gent, België en Arteveldehogeschool, Opleiding Sociaal Werk, Sint-Annalein 31, 9000 Gent, België

sociologisch georiënteerde onderzoekers zijn gehanteerd of ontwikkeld (o.a. Arts et al., 2000; Leroy et al., 2003; Woltjer, 2000; Tatenhove et al., 2000; Eyerman & Jamison, 1991). Voor dit artikel laten we ons verder inspireren door vergelijkende overzichten enerzijds (o.a. Ditt, 1996; Jepson & Whittaker, 2002; Ott et al., 1999; Henderson, 1992; Jamison et al., 1990 en Kriesi et al., 1995) en door specifieke literatuur over sociale bewegingen, in casu natuurbeschermingsbewegingen anderzijds (Walgrave, 1994; Hooghe, 1995; Duyvendak et al., 1992; Van der Heijden, 2002).

Binnen de sociologie van de sociale bewegingen zijn grofweg twee benaderingen te onderscheiden, waarbij de ene de nadruk legt op de inhoud, de sociale bewegingen als vormgevers en dragers van collectieve identiteiten en de andere op de vorm, de manier waarop deze bewegingen hulpbronnen mobiliseren en strategieën gestalte geven (Jamison et al., 1995). Op verschillende wijze is geprobeerd deze benaderingen bij elkaar te brengen. Zo laten Jamison et al. (1995) zien dat inhoud en vorm heel sterk samengaan. Opvattingen over natuur en de relatie mens-natuur bijvoorbeeld hebben consequenties voor het betrekken van actoren en het aangaan van coalities met wetenschappers (zoals ecologen, landschapsarchitecten, bosbouwers, artiesten, juristen e.d.) als onderdeel van de beweging of als bondgenoot. Tegelijkertijd hebben ze consequenties voor de hulpbronnen die een beweging weet te mobiliseren, de praktijken die ze weet te ontwikkelen en de hieruit voortvloeiende macht en invloed.

In de beschrijving van de ontwikkeling van natuurbescherming in Vlaanderen en Nederland zal aandacht worden besteed aan zowel vorm als inhoud. Om de analyse te structureren, maken we gebruik van inzichten uit de zogenaamde beleidsarrangementenbenadering (Arts et al., 2000; Van Tatenhove et al., 2000). Voor de analyse van de inhoudelijke en organisatorische vormgeving van een beleidsdomein en/of beleidsprocessen worden bij deze benadering vier dimensies onderscheiden: actoren, spelregels en hulpbronnen/macht (vorm) en discours (inhoud). Aan de hand van de eerste drie dimensies reconstrueren we de veranderende strategieën (vorm) voor de periode 1945-2005, aan de hand van de laatste dimensie de veranderende perspectieven (inhoud).

Voor het beschrijven van de veranderende perspectieven behandelen we in dit artikel de door de natuurbeschermingsbeweging en de overheid gehanteerde discoursen over natuurbescherming. Concreet gaat het hierbij over de probleemdefinities, argumenten en oplossingsrichtingen zoals de door de natuursector gelanceerde natuurdoelen.

Voor het reconstrueren van de veranderende strategieën besteden we aandacht aan de actoren die de beweging uitmaken (intern) en de coalities (extern) die zich doorheen de tijd vormen rond natuurbescherming. Verder besteden we aandacht aan de hulpbronnen. Het gaat hierbij over de interne en externe organisatie van de natuurbeschermingsbeweging als sociale beweging én van de overheid. De inzet van mensen, middelen en kennis zijn alle hulpbronnen waarmee macht en invloed gegenereerd wordt en waarmee natuurbeschermingspraktijken vorm krijgen. Ten slotte beschrijven we de gehanteerde spelregels met bijzondere aandacht voor variaties in beleidsstijl inzake o.a. inspraak, medezeggenschap en andere vormen van participatie (zie bijvoorbeeld Woltjer, 2000; Hoogerwerf & Herweijer, 1998). Het gaat hierbij o.a. over de vraag hoe de koppeling tussen beleid en beweging verloopt. Laat de overheid veel invloed toe of niet, en welke hulpbronnen (mensen, geld, kennis, beleidsinstrumenten...) zet ze hiervoor in?

Auteurs als Duyvendak et al. (1992) en Kriesi et al. (1995) onderscheiden verschillende sociale bewegingen, waarbij de verschillen betrekking hebben op zowel het actierepertoire (vorm) als op de inhoudelijke aansluiting (inhoud) bij de kenmerken van de huidige cultuur en samenleving. Grofweg onderscheiden ze instrumentele bewegingen met gematigde actievormen die uit zijn op direct resultaat, subculturele bewegingen die zich vooral op zichzelf richten en tegenculturele bewegingen die op grote maatschappelijke veranderingen uit zijn en het actierepertoire daaraan aanpassen. De natuurbeschermingsbeweging hoort in de eerste categorie, maar onderdelen kunnen we tot de andere typen rekenen zoals kleinschalige natuurgemeenschappen en radicale groepen die zich vastketenen aan bomen.

Als grondslag voor onze analyse hanteren we volgende eenvoudige matrix: (figuur 1).

Aspect: Object:	Inhoud: discours natuur	Vorm: actoren en coalities	Vorm: spelregels	Vorm: hulpbronnen en praktijken
Sociale bewegingen	Welke argumenten en natuurdoelen zijn er? Welke probleemdefinities en oplossingsrichtingen hanteert men	Welke actoren (intern)? Welke coalities?	Actierepertoire (illegaal vs legaal, formeel vs informeel...)?	Geld, kennis, mensen, ervaring, technieken
Overheid	Welke argumenten en natuurdoelen zijn er? Welke probleemdefinities en oplossingsrichtingen hanteert men?	Welke coalities? Supporting en challenging coalities? Aandacht voor participatie?	Wet- en regelgeving Veranderende bestuursstijlen in het algemeen Andere verantwoor delijkheid?	Geld, kennis, mensen Nieuwe kennis, relatieve uitbreiding mensen , ervaring (professionalisering
Context	Veranderende discoursen (internationaal)	Nieuwe actoren die opduiken in natuurbescherming?	Verschuivingen in wet- en regelgeving bij belendende beleidsvelden, opkomst Europa?	Verschuivingen in relatief aandeel hulpbronnen voor natuur (in totaal overheids- en publieksuitgaven.

Figuur 1. Matrix waarin verschillende onderzoeksvragen zijn geordend naar aspect en object.

Bij de beschrijving willen we niet alleen aandacht besteden aan de sociale beweging zelf en de overheid maar evenzeer aan contextelementen. Hierbij gaat het bijvoorbeeld over de in de wetenschappelijke literatuur gesuggereerde verschuivingen van government naar governance en de impact hiervan op natuurbeschermingspraktijken (Bogaert, 2004; Arts et al., 2006). Over het gesuggereerde toegenomen belang van supranationale instellingen zoals Europa en het veranderende belang van lokale besturen (Van der Zouwen, 2006). Tegelijkertijd pogen we waar mogelijk de processen inzake natuurbescherming te plaatsen binnen het ruimere landelijke beleid in Nederland en Vlaanderen. De inzet van hulpbronnen voor natuurbescherming bijvoorbeeld plaatsen we in de context van de Rijksbegroting of de begroting van de Vlaamse overheid. De algehele economische conjunctuur in de besproken landen daarentegen laten we binnen deze beschrijving vrijwel buiten beschouwing.

Voor de historische reconstructie ten slotte zijn onze bronnen in de eerste plaats de dissertaties van Van der Windt (1995), Bogaert (2004) en Caspers (1992), die respectievelijk de ontwikkelingen behandelen in Nederland tussen 1880 en 1995, Vlaanderen tussen 1970 en 2003 en Vlaanderen tussen 1910 en 1940. Aanvullende gegevens zijn afkomstig van publicaties en overzichten van onder meer Dekker (2002), Bogaert en Leroy (2004), De Jong. (1999), Bogaert en Gersie (2006), het Nederlandse Bureau voor de Statistiek (CBS, 1973; 2000), het Vlaamse Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (Nara 2003, Nara 2005), het Nederlandse Natuur en Milieuplanbureau en natuur- en milieuorganisaties zelf (Daniels et al., 2003; Gorter, 1986).

3. De erfenis van het interbellum en de Tweede Wereldoorlog

De situatie na de Tweede Wereldoorlog in België verschilde in vele opzichten hemelsbreed van die in Nederland, en dat gold ook voor natuurbescherming. In beide landen bestond een natuurbeschermingsbeweging, zoals die in vrijwel geheel Europa was ontstaan aan het eind van de negentiende eeuw. Deze groepen refereerden alle aan de veranderingen in steden en platteland zoals de industrialisatie, vervuiling van water, aantasting van heide, bergen, bossen, duinen en andere gebieden. Maar daarnaast waren er forse verschillen.

België: kleiduiven en Congo

In België betrof natuurbescherming in aanvang een aantal vrij kleine groepen die bovendien veelal los van elkaar opereerden (zie o.a. Caspers, 1992; Pluymers, 1997; Van Hoorick, 2000). In Vlaanderen was deze situatie niet anders. Zo bestond vanaf 1910 de Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, die zoals uit de naam blijkt niet alleen gericht was op natuurschoon, maar heel nadrukkelijk ook het behoud van stedelijke monumenten tot haar taak rekende (Caspers, 1992; Tittillion, 1999). Daarnaast was er vanaf 1933 'De Wielewaal Natuurvereniging', die zich vooral op educatie richtte (De Coster, 2004; Caspers, 1992). Samen hadden deze organisaties rond de Tweede Wereldoorlog enkele duizenden leden (Caspers, 1992). Het eerste stoffelijke succes van deze particuliere organisaties was het behoud van de Kalmhoutse Heide (1942). In Wallonië treffen we soortgelijke organisaties aan, zoals de 'Ligue amis de la Forêt de Soignes' (Hermy & De Blust, 2004) en de 'Ligue Belge pour la Protection des Oiseaux' (Caspers, 1992).

Het actieve kader van de natuurbeschermers bestond uit artiesten en gegoede burgers, doorgaans liefhebbers van dieren, wilde planten, de omgeving waarin deze voorkwamen en vaak ook van fraai geachte delen van steden en dorpen. Hun activiteiten varieerden van het uitschrijven van fotowedstrijden, het schrijven van pamfletten, het voeren van handtekening-acties en zelfs het houden van een betoging af en toe. Tegelijk werd vorm gegeven aan een praktijk. Zo werden er refuges gesticht voor vogels, de zogenaamde vrije reservaten, die geen wettelijke status hadden noch in eigendom waren bij natuurbeschermers. Er werden alternatieven ontwikkeld zoals bijvoorbeeld de kleiduif of de planteveer (als alternatief voor de vogelveer) (Caspers, 1992). Noch particuliere organisaties noch de overheid stichtten 'echte' natuurreservaten in deze vooroorlogse periode. Hoewel wetenschap ook toen zeker als een belangrijk doel en machtsmiddel werd gezien door een aantal van de natuurbeschermingsverenigingen, waren er weinig wetenschappers in actief. Voorzover ze er waren, opereerden ze hoofdzakelijk in Wallonië en Brussel. Een aantal van hen maakten zich wel degelijk zorgen over het verdwijnen van de flora en wilden gebieden afbakenen om alle landschapstypes met hun meest typische flora en fauna te beschermen (Stynen, 2006). De bekendste is ongetwijfeld Jean Massart die in 1912 zijn 'Pour la protection de la Nature en Belgique' publiceerde waarmee hij menig natuurbeschermers inspireerde (Caspers, 1992). De relatie tussen de wetenschap en de natuurbeschermers kreeg echter geen praktische en institutionele vorm; wetenschappelijk getinte argumenten komen we nauwelijks tegen. Ook onderling hadden de natuurverenigingen weinig contact. Ze hanteerden verschillende argumentaties, meer of minder op (dier)ethiek, esthetiek of maatschappijkritiek gericht en verschillende strategieën, meer of minder op popularisering of actie gericht. Belangrijke popularisatoren als Michel Thiery en Jos Van Limbergen opereerden zo goed als los van de natuurverenigingen (Caspers, 1992; Desmet, 1988 en 1994). De onderlinge verhoudingen tussen de verenigingen waren soms zelfs ronduit slecht. Dat gold ook voor de relatie met de overheid, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de toenmalige relatie tussen de Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon en de uit 1911 daterende Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van de overheid (Caspers, 1992). Anderzijds waren er - als de belangen in elkaars verlengde lagen - wel een aantal vormen van samenwerking met niet natuurbeschermers pur sang, zoals met de belangrijke toeristenorganisatie Touring Club de Belgique, dierenbeschermingsorganisaties en soms zelfs met vissers (Caspers, 1992).

Toch waren er weinig mensen betrokken bij natuurbescherming. Dat geldt ook voor politici. Deze hadden, zoals De Coster (2004) het omschrijft, in het interbellum en vlak na de Tweede Wereldoorlog 'andere katten te geselen' dan natuurbescherming. Bij de politiek bestuurlijke context voor het natuurbehoud in België op dat ogenblik zijn er op zijn minst twee zaken belangrijk. Ten eerste is er het (vooral ook economische) belang van de naoorlogse wederopbouw. De gevolgen van de oorlogen waren voor België immers enorm. Deze wederopbouw stond dan ook centraal. In Vlaanderen kwam daarbij dat de ontvoogding niet alleen hoog op de politieke agenda stond, maar bovendien veel energie kostte (Kuyken, 2004).

Het zal dan ook geen verbazing wekken dat er nauwelijks natuurbeschermingswetgeving was. In 1911 was er wel de Wet op de schoonheid der Landschappen, in 1931 gevolgd door de Wet op Monumenten en Landschappen (Van Hoorick, 2000). Er was in die tijd overigens nog iets gaande: de nakende dekolonisering van Belgisch Congo. Wellicht het belangrijkste initiatief inzake natuurbehoud ontplooid België immers in haar Afrikaanse kolonie Congo. Per koninklijk decreet werd in Belgisch Congo een groot nationaal park of (wild)reservaat gesticht, in navolging van de Britten elders in dit continent, met maar liefst een omvang van 900.000 ha (Caspers, 1992; De Coster, 2004).

Wat betekende natuurbehoud nu in de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog in België, en meer specifiek in Vlaanderen? Natuurbehoud was, zo rijst als dominant beeld op uit de beschikbare literatuur, vooral verzet tegen de gevestigde orde met zijn uitwassen van lelijkheid en gebrek aan moraliteit (Caspers, 1992). Behoud van schone landschappen, al dan niet inclusief gebouwen en getekend door de mens, en een betere zorg voor dieren waren de belangrijkste doelstellingen. Concrete aandacht was er voor riviertjes als de Leie, kathedralen en de Kalmthoutse Heide, alle voorbeelden van een voorbijgaande cultuur.

Nederland: Naardermeer en Nationaal plan

Hoe anders was de situatie in Nederland, dat bijvoorbeeld gespaard gebleven was voor de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog. In de eerste decennia van de 20^e eeuw groeide langzaam een natuurbeschermingsbeweging, geïnspireerd door Duitse, Engelse en Amerikaanse voorbeelden. Aanvankelijk waren het kunstenaars, onderwijzers, zakenlieden en enkele biologen die deze beweging vorm gaven. In dit land kwamen lokale initiatieven al snel samen in nationale organisaties als de Vereniging tot Bescherming van Vogels (1899), de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging (1901), de Nederlandse Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, kortweg Natuurmonumenten (1905) en de Contact Commissie voor Natuur- en landschapsbescherming (1932) (Van der Windt, 1995). Voorzover er rond 1945 regionale organisaties waren, kwamen deze vaak voort uit nationale organisaties, zoals de 11 provinciale Landschappen. De genoemde organisaties werkten nauw samen en dubbelfuncties in de verschillende besturen waren eerder regel dan uitzondering. De namen van de bekende onderwijzer Thijssen en assuradeur Van Tienhoven komen we vrijwel in al deze organisaties tegen. Tegelijk bestonden er nauwe banden met vertegenwoordigers van de biologie, het zakenleven, het onderwijs, planologen, recreantenorganisaties als de ANWB, bosbouwers en de nationale overheid. In het bestuur van Natuurmonumenten vinden we vele wetenschappers, waaronder de voorzitter Oudemans. De genoemde Contact Commissie had als voorzitter Beumer en later Van der Goes van Naters, beiden leden van de Tweede Kamer en als vice-voorzitter de voorzitter van de ANWB, de grootste organisatie voor toerisme in Nederland. Hoewel het aantal leden voor de Tweede Wereldoorlog beperkt was (de eerste drie organisaties samen ongeveer 20.000 leden in 1945), hadden de organisaties wel degelijk invloed, juist ook vanwege de genoemde sociale banden.

Wat deden ze nu in concreto? In de eerste plaats streefden natuurbeschermers naar aankoop van natuurreservaten, met als gevolg dat na de eerste aankoop (het Naardermeer in 1905) het aantal eigen terreinen gestaag bleef groeien. Daarvoor was er geregeld succesvol overleg met geldschietters uit de zakenwereld en de adel. De terreinen werden doorgaans in eigen beheer genomen. Verder was er aandacht voor propaganda, voorlichting en educatie, wat aanvankelijk de taak was van het Comité tegen verontreiniging van natuur en stad (1939, uiteindelijk in 1960 opgegaan in het IVN) en ontstond er een eigen jeugdorganisatie (NJN, 1920). Tenslotte werd druk uitgeoefend op lokale, provinciale en nationale overheden om regelingen in te voeren, en niet zonder succes. Doorgaans bestond deze druk uit mondelinge of schriftelijke contacten, soms aangevuld met bezwaarschriften en manifestaties. In verschillende gemeenten en provincies kwamen daadwerkelijk reservaten of werden er verordeningen ingevoerd om natuur veilig te stellen. Net als in België werden ook natuurbeschermingsinitiatieven in de koloniën ondernomen. Daarbij ontstonden vele tientallen natuurreservaten (330.000 ha) en wildreservaten (23.000.000 ha) in Indonesië (Jepson & Whittaker, 2002).

De Nederlandse rijksoverheid was voor de oorlog niet bijster actief maar had toch meer dan de overheid in België enkele belangrijke initiatieven genomen. Zo was er de Natuurbeschermingsbeschikking en was er in 1928 zelfs een Natuurbeschermingswet aangekondigd, was er vanaf 1928 een Natuurschoonwet en ontstond er na de eerste aanwijzing in 1908 een stelsel van staatsnatuurreservaten. Ook ruimtelijke ordening werd op rijks- en regionaal niveau vorm gegeven waarin vaak een belangrijke plaats was ingeruimd voor natuurbeschermingsplannen. Dit alles sloot naadloos aan bij de Duitse traditie zodat de activiteiten, zij het op een lager pitje, ook in de Tweede Wereldoorlog doorgingen. Illustratief voor de invloed van de particuliere natuurbeschermers was dat ze in 1939 een lijst van ruim 300 te beschermen natuurterreinen opstelden om deze van de ontginningen te redden. Deze lijst verscheen als onderdeel van het zogenaamde Nationale Plan, een soort rijksnota voor ruimtelijke ordening, vrijwel ongewijzigd in het Staatsblad van 1942 (Van der Windt, 1995). Voor de aankoop en het beheer van deze terreinen richtte de overheid een adviescommissie van wetenschappers op. Ook het wetenschappelijk beheer van natuurreservaten op wetenschappelijke grondslag kreeg een krachtige impuls, voorar via de bioloog Westhoff die een prominente positie binnen instituties van natuurbeheer en –bescherming verkreeg. Omstreeks 1945 was er circa 20.000 ha aan natuurreservaat, waarvan de helft in handen was van de staat en de helft bezit was van Natuurmonumenten of de provinciale Landschappen (Jaarboek 1941-1949, 1949; Staatsboschbeheer 1899-1939, 1939).

Wat was natuurbescherming nu in Nederlandse ogen? Natuurbescherming richtte zich op kenmerkende delen van het Nederlandse landschap en/of kenmerkende dieren en planten. Deze moesten behouden blijven omdat ze belangrijk waren voor de natuurwetenschap, voor de verheffing of de identiteit van het volk, voor begrip van de geschiedenis van het land en voor ontspanning. Concreet richtten de natuurbeschermers zich op terreinen die mooi of voor natuurhistorici de moeite waard waren en/of bedreigde dieren of planten bevatten. Daarnaast op terreinen, veelal landgoederen die geld opbrachten om de leningen voor de aankoop te kunnen aflossen en op terreinen die voor recreatie opengesteld konden worden. Voorbeelden zijn vennen, landgoederen in Groningen en op de Veluwe en duingebieden op Texel.

Na de Tweede Wereldoorlog stond men in België dus eigenlijk pas aan het begin van natuurbescherming als beweging en beleid, terwijl in Nederland zich inmiddels een bescheiden traditie had gevormd. Deze traditie was kwalitatief en kwantitatief vergelijkbaar met die in Duitsland en Engeland, waar de staat echter een actievere rol speelde (Van der Windt, 1999). Als we de situatie in Nederland en België in 1945 vergelijken dan ontstaat het volgende beeld. In beide landen waren het de particulieren die natuurbescherming vormgaven, waarbij in Nederland veel meer dan in België natuurbeschermers van verschillende signatuur samen enkele instituties vormden en waarmee de verschillende argumenten elkaar konden versterken. Bovendien ontstond in Nederland een actieve aankooppolitiek. De wisselwerking met andere potentieel verwante groepen als wetenschappers, planologen, recreanten en niet te vergeten landgoedbezitters en natuurminnende zakenlieden was in Nederland veel inniger dan in België. In België stonden natuurbeschermers meer los van de overheid en hadden zeker in het begin meer activistische en maatschappij-kritische trekken dan hun Nederlandse collega's. Kwantitatief waren er verschillen in het aantal leden van natuurorganisaties, dat in Nederland ongeveer 4x zo groot was, maar vooral in het aantal gestichte natuurreservaten. De overheid was in beide landen niet erg actief op dit terrein maar door de sterkere traditie van ruimtelijke ordening in Nederland kreeg natuurbescherming toch krachtiger gestalte dan bij de zuiderburen.

4. Wederopbouw en protest

Zowel in België als Nederland stonden de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog in het teken van de wederopbouw. Tegelijk lagen de prioriteiten niet gelijk. Daar waar Nederlanders eendrachtig aan een krachtig herstel werkten, werd België in de greep gehouden van de bestuurlijke structuur en de daarmee verbonden verschillen tussen het noorden en zuiden in taal, cultuur en economie.

België: De Westhoek en de E10

Ondanks de geringe belangstelling voor natuurbescherming in België gebeurde er wel degelijk wat. Zo zag de vereniging 'Belgische Vogelreservaten' in 1951 het levenslicht. Het was de eerste nationale vereniging met als doel eigen natuurreservaten op te richten. In 1957 werd de naam gewijzigd in de Belgische Natuur en Vogelreservaten (BNVR) (Kuijken, 2004). Deze vereniging aarzelde niet om bij kapitaalkrachtige landgenoten aan te kloppen om tot bezit te komen (Hooghe, 1995). In 1952 werd als landelijke koepelorganisatie het Nationaal Verbond voor Natuurbescherming opgericht. Het was ook in deze periode dat België zich positief manifesteerde op vlak van natuurbehoud in de toenmalige Afrikaanse kolonie: Belgisch Congo (Kuijken, 2004). In eigen land kwam er in 1957 door de aanhoudende druk van de natuurvereniging de Wielewaal het eerste staatsnatuurreserveaat 'De Westhoek' in De Panne (De Coster, 2004). Later werden nog een aparte organisatie voor de jeugd (Belgische Jeugdbond voor Natuurstudie, in 1959) en een voor natuureducatie (Centrum voor Natuureducatie, in 1965) opgericht.

Beleidsmatig ressorteerde natuurbescherming in aanvank onder het federale Ministerie van Landbouw, dat overigens meer in hogere hout- en visproductie was geïnteresseerd dan in natuurbehoud. Voor ruimtelijke ordening werd er in 1962 voorzien in een eigen Wet op de Ruimtelijke Ordening, wat in vergelijking met omringende landen laat was. Hoe laat ook, de Wet op de Ruimtelijke Ordening omschreef in het eerste artikel wel als belangrijkste doelstelling "‘s lands natuurschoon ongeschonden te bewaren". Door een gemis aan controle en handhaving bleef deze wet echter lange tijd dode letter (Bogaert, 2004).

De jaren '60 leverden zoals overal elders in West-Europa een geheel andere situatie op voor natuurbescherming. De enorme veranderingen in natuur en ruimte, met voor Vlaanderen het ontstaan van de typische lintbebouwing, werden door velen niet meer als alleen maar aangenaam gezien. Ook de schaduwzijden van de vooruitgang, zoals lokale effecten van verontreiniging op dier en mens, werden stilaan zichtbaar. Samen met de algemene onvrede over de samenleving onder studenten en arbeiders en een groeiende emancipatiebeweging ontstond langzaam een bredere beweging rond natuur waarbij de zorg om de eigen leefomgeving belangrijk motief vormde. Lokale initiatieven speelden dan ook een belangrijke rol.

Zo was er een grote actie om van de Kalmhoutse Heide een staatsnatuurreserveaat te maken en groeide eind jaren '60 de actie rond het Peerdsbos bij Antwerpen uit tot de eerste echte Vlaamse milieu-actie (Dirks, 1973; Peeters en Vermeiren, 1980; Walgrave, 1994;). De geplande aanleg van de E10 door het Peerdsbos leidde tot spontaan protest, het organiseren van betogingen, happenings en petitities. Er duiken op dit ogenblik anders gezegd nieuwe symbolische en expressieve actievormen op waarbij men soms het regelrechte conflict niet langer uit de weg ging (Leroy en De Geest, 1985). Ook elders in Vlaanderen zien we acties ontstaan die gaandeweg vaak een feller karakter krijgen. Bij de natuur- en beginnende milieubeweging ontbreekt het op dat moment aan samenhang en continuïteit.

Naast de verschuivingen in organisatie zagen we in deze periode ook een belangrijke verandering in discours. Natuurbescherming was inhoudelijk van karakter aan het veranderen. Het ging niet meer louter over een verzameling van belangwekkende dieren en planten in een landschap, maar om een fenomeen dat direct in verband staat met de samenleving en de overleving van mensen. Illustratief zijn het latere credo (in 1970) 'Natuurbehoud is zelfbehoud' en de aandacht voor de vervuiling van water en bodem door meststoffen, bestrijdingsmiddelen en afvalstoffen vanuit de industrie.

Nederland: hectarestrijd en zeehonden

De situatie in Nederland was na 1945 in veel opzichten vergelijkbaar met die in België. Toch was er een belangrijk verschil. Bij de wederopbouw was er een primaire rol voor de nationale staat, waarbij de verschillende politieke en daaraan gerelateerde levensbeschouwelijke stromingen vrijwel alle participeerden.

De natuurbeschermingsorganisaties groeiden na 1945 gestaag in ledenaantal en Natuurmonumenten wist samen met de Provinciale Landschappen jaarlijks enkele tientallen

reservaten aan te kopen, daarbij steeds krachtiger financieel ondersteund door de rijksoverheid. Deze laatste droeg via de dienst Staatsbosbeheer eveneens bij aan de uitbreiding van het aantal natuurreservaten. Via een speciale afdeling natuurbescherming bij het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM), gesteund door de in 1946 opgerichte Natuurbeschermingsraad, kreeg natuurbescherming ook beleidsmatig steeds meer invulling. Deze uitbreiding van het natuurterritorium ging niet overal rimpelloos. De strijd om de hectares diende zich aan waarbij vooral de landbouwsector tegenover de natuurbeschermers kwam te staan. De landbouwsector zag met lede ogen hoe de natuurbeschermers meer aanspraken maakten op 'hun' landelijke gebied. In 1964 escaleerde de zaak zo dat boeren uit frustratie 1300 eeuwenoude eiken rooiden. Natuurbeschermers op hun beurt zagen vol schrik hoe via ruilverkavelingen 10.000den hectaren per jaar omgezet werden in rationele landbouwgrond. De toon van de natuurbeschermers werd hierdoor ook wat feller maar bleef doorgaans toch keurig en gouvernementeel.

Gedurende de jaren zestig werd duidelijk dat de aanpak via natuurreservaten en natuurbeschermingswetgeving onvoldoende effectief was, en ontstond net als in België een zogenaamd milieubesef. De sterfte onder vogels en zeehonden als gevolg van landbouwgiften en gezondheidsproblemen bij mensen in enkele industriële regio's, plus de sterk gegroeide neiging zich tegen de overheid te verzetten, leidden tot een enorme hoeveelheid milieugroepen in het gehele land. Het aantal leden en sympathisanten van natuurorganisaties groeide eveneens spectaculair. Ook de actiemiddelen werden anders, net als in België ludieker maar ook harder. Demonstraties kwamen steeds meer voor. Het discours veranderde in deze tijd van een oriëntatie op de natuur van planten en dieren naar een die het gehele milieu van de mens betrof. De termen natuur, landschap en milieu werden in deze periode geregeld door elkaar gebruikt.

De periode tussen 1945 en 1970 gaf in beide landen een verdere uitbouw van de natuurbeschermingsactiviteiten te zien, met toch een aantal markante kwantitatieve verschillen. Waar Nederlandse natuurbeschermingsorganisaties in 1970 ruim 100.000 leden telden, klokten Vlaamse natuurorganisaties op dat ogenblik af op amper 5.000. De totale oppervlakte natuur in beheer bedroeg respectievelijk ongeveer 50.000 ha versus minder dan 1000 ha. Er was in Nederland in deze periode een sterkere en meer gevarieerde praktijk ontstaan met verschillende vormen van reservatsbeheer. De institutionele en ideële koppeling tussen staat en particuliere natuurorganisaties was bovendien veel sterker dan in België waar het natuurbeleid nog echt goed van de grond moest komen.

5. Het magische jaar 1970 en de decennia erna

Meestal wordt 1970 genoemd als het cruciale jaar voor de omslag in het denken over natuur en milieu. We zagen dat de voorboden zich al ongeveer een decennium aandienden. Maar zeker is dat 1970 – tevens Europees natuurbeschermingsjaar – een kristallisatiepunt vormde voor natuur- en milieubescherming in zowel België als Nederland.

België: Bond Beter Leefmilieu, regionalisering en het belang van ecosystemen

In België richtten in 1971 enkele ongeruste burgers de Bond Beter Leefmilieu (BBL)/Inter-Environnement Wallonie op (Anonymus, 2001). In beginsel onderscheidde deze organisatie zich weinig van de oude natuurbeschermingsorganisaties. Het was een eerder elitair stichtingsclubje (Hooghe, 1995) met als eerste doelstelling bescherming van natuur en stedelijke ruimten. Onder de bestaande natuurverenigingen was er aanvankelijk toch enige aarzeling omdat men de heren achter dit initiatief, waaronder toenmalig kabinetschef van Prins Albert Michel Didisheim, de hoogleraar Tanghe, de uitgever de Wasseige en de PR-man du Bus, niet kende. Bovendien had men wat moeite met de beoogde meer politieke en maatschappijkritische aanpak van de nieuwe organisatie. Toch raakten uiteindelijk de al genoemde natuurorganisaties, de Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, De Belgische Natuur- en Vogelreservaten en het Nationaal verbond voor Natuurbescherming nauw betrokken bij BBL die zich steeds meer profileerde als koepel van de Vlaamse milieu-

en natuurorganisaties. BBL had in 1972 een eerste politiek en mediasucces met de afschaffing van de vogelvangst, een campagne opgezet door het Coördinatiecomité voor de Bescherming van Vogels. BBL manifesteerde zich aanvankelijk als een consensusbeweging die probeerde samen te werken met voor de traditionele natuurbeschermingsbeweging niet voor de hand liggende actoren als de industrie (Hooghe, 1995; Anonymus, 2001). De oliecrisis (1973) luidde een meer radicale periode in.

In deze zelfde periode vonden natuurbeschermers en (natuur)wetenschappers elkaar in een coalitie om te pleiten voor o.a. betere wet- en regelgeving (Bogaert, 2004; Bogaert en Gersie, 2006). In 1973 resulteerde dit in de Wet op het Natuurbehoud die, ondanks een gebrekkige implementatie, kon worden gezien als een mijlpaal voor de natuurbescherming. De Wet vormde immers de eerste 'eigen' wet voor de beleidssector natuur (Bogaert, 2004; De Coster, 2004). Een jaar eerder al, in 1972, was de Rijksdienst voor Monumenten en Landschappen opgericht. In 1976 en 1980 volgde specifieke wetgeving voor de bescherming van planten en diersoorten (Van Hoorick, 2000).

De ontwikkeling van natuurbescherming moet zeker gezien worden in de het licht van de aan de gang zijnde staatshervorming in België op dat moment. De opeenvolgende fasen van de staatshervorming bleven niet zonder gevolg voor de bevoegdheden inzake natuur, die in 1980 nagenoeg integraal werden geregionaliseerd. Vlaanderen kreeg hierdoor niet alleen een eigen minister voor Leefmilieu, maar ook een eigen Administratie Ruimtelijke Ordening en Leefmilieu (AROL) én adviesorganen (o.a. Vlaamse Raad voor Leefmilieu, Vlaamse Hoge Bosraad, Vlaamse Hoge Raad voor Natuurbehoud –HRVN-). In 1985 werd hiernaast het wetenschappelijk Instituut voor Natuurbehoud (IN, het huidige INBO) opgericht. Terwijl de bevoegdheden inzake natuurbeleid (behoudens de zorg voor landschappen) in het unitaire België onder de minister van Landbouw ressorteerden, werden deze bevoegdheden na de staatshervorming in 1980 toevertrouwd aan de Vlaamse minister voor Leefmilieu. Dit impliceerde niet alleen een belangrijke machtsverschuiving van het federale naar het Vlaamse beleidsniveau (decentralisering), maar tevens een belangrijke loskoppeling van het landbouwbeleid, dat tot 2001 nagenoeg integraal federale bevoegdheid bleef.

Het natuurbeleid ontwikkelde zich in deze periode als een sectoraal beleid. Naast de bestuurlijke context lijkt ook het op dit ogenblik overheersende discours binnen het natuurbeleid een verklarende factor te zijn waarom dit zo was. De voorbije decennia hadden er zich in dit discours al belangrijke verschuivingen voorgedaan van een overwegend visuele benadering naar een ecosysteembenadering en van natuur- en landschapsbescherming naar natuurbehoud en landschapszorg. Toch blijft het natuurbeleid zich in Vlaanderen, zoals elders, ook in deze periode vrijwel uitsluitend toeleggen op natuurbehoud in strikte zin (van der Windt, 1995; Van Hoorick, 2000). Het beschermen van soorten en gebieden prevaleerde tot midden jaren '80 op een meer integrale visie met aandacht voor bijvoorbeeld milieukwaliteit en ruimtelijke ordening.

Eind jaren '80 zien we dat de belangrijkste natuurorganisaties BNVR en de regionale vzw Natuurreservaten (en Reserves Naturelles) inzetten op professionalisering. Bovendien richtten men zich in toenemende mate op de nieuwe gewestelijke overheidsstructuren bij wie er overigens middelen vrijkwamen zoals steun voor het aanwerven van werknemers én – sinds 1984 - voor de aankoop van terreinen, waarvan een enorme stimulans uitging. Geïnspireerd door nieuwe wetenschappelijke inzichten en internationale ontwikkelingen enerzijds, door de verdere achteruitgang van de natuurkwaliteit en -kwantiteit in Vlaanderen anderzijds, werd door natuurbeschermers en natuurwetenschappers aangedrongen op een krachtiger natuurbeleid. Het natuurbeleid had nood aan een nog 'meer offensieve' aanpak, gevat onder de noemer 'natuurontwikkeling'. Het geloof in natuurontwikkeling werd niet alleen gevoed door wetenschappelijke inzichten, maar evenzeer door internationale ontwikkelingen. Ten eerste verwees men vaak naar buitenlandse voorbeelden. Veelal refereerde men hierbij aan Nederlandse voorbeelden als de Oostvaardersplassen en het 'plan Ooievaar' waar men natuurontwikkeling op succesvolle wijze in de praktijk had gebracht.

Ten tweede bracht men onder de aandacht van de Vlaamse beleidsvoerders dat deze nieuwe ideeën in het buitenland ook hun vertaling hadden gevonden in allerlei potentieel inspirerende beleidsnota's. Niet in het minst verwees men hierbij naar het Nederlandse Natuurbeleidsplan en de hierbij horende achtergrondrapporten (LNV, 1989 en 1990). Ten derde verwees men naar ontwikkelingen inzake het internationaal natuurbeleid, waarin mogelijkheden zaten vervat voor inbedding in grensoverschrijdende netwerken. Vooral de Ramsar-Convention uit 1971 en de Vogelrichtlijn 79/409/EEG werden hierbij als voorbeelden aangehaald. Ten vierde verwees men naar het veranderde Europese landbouwbeleid (Verordening 797/85; Verordening 1760/87), dat belangrijke perspectieven voor natuurontwikkeling bood door het vrijkomen van landbouwgronden.

Al met al ontwikkelde 'Natuur en Landschap' zich na 1970 in Vlaanderen als een zelfstandige beleidsector met eigen wet- en regelgeving en eigen hulpbronnen in de vorm van geld en een groeiend aantal mensen. Natuur had zoals zich in 1970 al aankondigde inmiddels een andere betekenis gekregen. Hiernaast voltrok zich in deze periode ook een belangrijke discursieve verschuiving waarbij de nadruk van het visuele aspect, over soortenbescherming langzaam verschoof richting ecosysteemgerichte benaderingen en natuurontwikkeling.

Nederland: verweving en scheiding

Nederland was in 1970 in de ban van de natuur- en milieuhaas. In veel geïndustrialiseerde regio's ontstonden actiegroepen om verdere vervuiling te voorkomen. Net als in België groeide de behoefte aan overkoepeling, zowel op provinciaal niveau (via de provinciale milieufederaties die vanaf 1971 werden opgericht) als op landelijk niveau. Dit laatste werd geprobeerd met de Stichting Natuur & Milieu waar wel de oudegetrouwe Natuurmonumenten aan meedeed, maar niet bijvoorbeeld de net opgerichte meer activistische vereniging Milieudefensie. Er ontstonden dus nieuwe en bovendien versterkte natuurorganisaties. Dit bleek onder meer uit het groeiend terreinbezit en uit het groeiende aantal leden. Het actierepertoire werd flink uitgebreid. Zo vonden er bijvoorbeeld geregeld bezettingen van bossen en aankomende industriële of militaire terreinen plaats om natuur te beschermen. Ondertussen bleven de meeste organisaties zich richten op de overheid, door kritiek en alternatieve plannen te formuleren.

Het natuurbeleid van overheidszijde nam eveneens een hoge vlucht met een uitbreiding van het aantal ambtenaren, terreinen, concepten en beleidsnota's. De ministeries van Landbouw & Visserij en dat van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk bleven beide verantwoordelijk voor het natuurbeleidsterrein. Oude organisaties als het wetenschappelijke Rijksinstituut voor Veldbiologisch Onderzoek ten behoeve van het Natuurbehoud (RIVON) en de Natuurbeschermingsraad kregen een vernieuwde taak, meer armslag en meer invloed op het beleid. Ook de wetgeving werd vernieuwd, al even voor 1970 trouwens, via de 40 jaar eerder reeds aangekondigde Natuurbeschermingswet.

Net als in België was het niet eenvoudig om de nieuwe thematiek van het milieu te koppelen aan de oude doelen van natuurbescherming. Binnen de natuurbeschermingsorganisaties waren hybride varianten zoals de Waddenvereniging, de Stichting Natuur en Milieu en de provinciale milieufederaties, op rijksbeleidsniveau lukte dit nauwelijks. Binnen het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer & Visserij (LNV), waaronder natuurbescherming gedeeltelijk en vanaf 1982 helemaal viel, heeft korte tijd een dienst NMF bestaan (Natuur Milieu en Fauna). Milieu bleef toch het werkteerrein van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM). De constatering dat natuurreservaten door hun omgeving werden beïnvloed en dieren en planten ook buiten reservaten bescherming nodig hebben leidde aanvankelijk niet tot veel nieuw beleid. Toch werd wel degelijk, maar vrijwel altijd gebonden aan bepaalde vormen van gebruik, geprobeerd tot integratie te komen. Achtereenvolgens waren er de zogenaamde Relatienota (gericht op een natuur- en milieuvriendelijke landbouw), het idee van geïntegreerde bosbouw en integraal waterbeheer. Deze lagen echter op het bordje van andere directies of ministeries. Bovendien waren de betrokken sectoren, landbouw, bosbouw en

waterbeheer, nooit overmatig enthousiast en waren er vooral in de landelijke gebieden felle conflicten tussen bosbouwers en agariërs enerzijds en natuurbeschermers, anderzijds, allen inclusief hun ambtenaren. Strategisch leidde dat tot drie reacties onder de natuurbeschermingsorganisaties, die elk hun beleidsmatige pendant zouden krijgen.

Sommige organisaties, zoals de landbouwgroep Strohalm of het Centrum voor Landbouw en Milieu, wetenschappelijk gevoed door onder meer de Leidse Universiteit en de groep Kritische Biologen, probeerden gestimuleerd door milieu- of sociale overwegingen met agrariërs tot een vergelijk te komen en propageerden geïntegreerde landbouw en agrarisch natuurbeheer. Zij opteerden hiermee voor een verweving van landbouw en natuur en ontwikkelden daarvoor eigen praktijken zoals slootkanten- en weidevogelbeheer en natuurvriendelijke landbouwsystemen. Anderen pleitten juist voor een harde scheiding, zoals de Werkgroep Kritisch Bosbeheer, die natuur los wilde koppelen van elke vorm van productie. Ook deze gaven vorm aan een eigen praktijk, waarbij bomen werden omgetrokken en grote grazers ingevoerd werden om het ecosysteem weer zijn oorspronkelijke vorm te geven. De meeste organisaties, waaronder de grote als Natuurmonumenten, vonden beide benaderingen, de verweving en de harde scheiding, veel te radicaal. Binnen de natuurbeschermingsbeweging deden zich dan ook heftige strategiediscussies voor die weinig afwaken van de traditionele debatten tussen de vele Nederlandse kerkgenootschappen. Natuurmonumenten pleitte voor een vorm van zachte scheiding, waar natuur waar mogelijk werd verbonden met bos- en landbouw maar koos indien dit niet het gewenste resultaat opleverde, toch voor scheiding. Een milieuvriendelijke landbouw, zoals de biologische landbouw werd dan ook gestimuleerd.

De aanpak van de werkgroep Kritisch Bosbeheer kreeg een vervolg buiten de bossen toen enkele beleidsambtenaren in het belangrijke Natuurbeleidsplan (LNV, 1990) voorstellen lanceerden voor natuurontwikkeling en de vorming van een zogenaamde Ecologische Hoofdstructuur (EHS), een aaneenschakeling van bestaande en nieuwe natuurgebieden. Net als in België speelden internationale voorbeelden, de praktijk in de Oostvaardersplassen, de veranderde landbouwpolitiek en nieuwe wetenschappelijke inzichten een belangrijke stimulerende rol. De overheid koos voor een radicaal andere benadering met natuurontwikkeling, vaak op voormalige landbouwgronden en een EHS van ruim 750.000 hectare. Dat laatste betekende dat er ca. 150.000 ha nieuwe natuur moest komen. Deze natuur zou deels zelfregulerend moeten zijn, dus zonder veel menselijke ondersteuning. Dit alles werd gepresenteerd in het zogenaamde Natuurbeleidsplan, de meest invloedrijke en meest besproken natuurnota op rijksniveau na de oorlog.

Uiteindelijk namen natuurorganisaties, de Nederlandse afdeling van WWF (Wereldnatuurfonds) voorop, gevolgd door Natuurmonumenten en provinciale organisaties deze concepten over. Soms ontstonden nieuwe coalities zoals met grind- en zandexploitanten, landgoedeigenaren, en lokale overheden. Bovendien kwamen er voor Nederland verrassende praktijken zoals het laten verwilderen van terreinen en het onder water laten lopen van duinvlaktes en uiterwaarden.

De tweede aanpak kreeg eveneens een pendant in het overheidsbeleid. Op grote schaal startte het Ministerie van LNV met subsidies en plannen voor zogenaamd agrarisch natuurbeheer waarbij boeren verantwoordelijk worden voor natuurbeheer. De EHS zal overigens deels ook bestaan uit terreinen die door boeren worden beheerd.

De derde aanpak tenslotte, de zachte scheiding, bleef een voorname plaats behouden in het natuurbeleid. Idyllische landschappen als beekdalen en heides maken nog steeds een groot deel uit van het door de overheid beheerde en gesubsidieerde areaal aan Nederlands natuureservaat.

Twee decennia na 1970 is er veel veranderd als het om natuurbescherming gaat in Vlaanderen en Nederland, en dit zowel naar strategieën als perspectieven. De natuurbeschermingsbeweging is in 1990 vooral in Nederland een machtsfactor geworden met voor Natuurmonumenten een ledenaantal van 292.000 (mondelinge mededeling Natuurmonumenten) en een terreinbezit van de particuliere organisaties van ruim 121.000 ha

(CBS, 2000). In Vlaanderen hebben de Belgische Natuur- en Vogelreservaten en de natuurvereniging Wielewaal samen circa 17.000 leden en een terreinbezit van bijna 1.000 ha (Daniels et al., 2004). De staatsnatuurreservaten hadden inmiddels samen een vergelijkbare oppervlakte. Binnen de natuurbescherming ontstonden bovendien nieuwe actieformen en dat leidde vooral in Nederland tot een differentiatie in actierepertoire. Ook de perspectieven wijzigden sterk, door de nieuwe ideeën over natuurontwikkeling, zij het dat dit, ook weer in Nederland slechts een onderdeel van het ideeëngoed en de praktijken betrof. Naast de natuurorganisaties en wetenschappers speelde in Nederland ook de overheid een belangrijke rol bij de vormgeving van de nieuwe discoursen. In België ontwikkelde zich ten gevolge van de regionalisering op Vlaams niveau een beleidssector natuur met eigen hulpbronnen (wetenschappelijke instelling, adviesraden, ambtelijk apparaat, financiën) en regels (eigen wetten).

6. 1990 en verder: Europa dient zich nadrukkelijker aan

De omstreeks 1985 ingezette koerswijzigingen zetten zich na 1990 door. Een opmerkelijke rol was hierbij weggelegd voor de EU (zie o.a. Bogaert, 2004; van der Zouwen, 2006; Cliquet et al., 2006). Op Europees niveau was namelijk overeengekomen dat er een stelsel van natuurreservaten zou komen, samen Natura 2000 geheten, en dat elk land gebieden aan moest wijzen die vanwege het voorkomen van bijzondere habitats of soorten speciale bescherming zouden krijgen (de zogenaamde Habitat- en Vogelrichtlijn). Deze nieuwe regelgeving werd door de natuurorganisaties nogal eens aangegrepen om bepaalde natuuronvriendelijke werken te blokkeren. Zo werd de aanleg van wegen en stadswijken gestopt vanwege het voorkomen van onder meer de kamsalamander en de zeggekorfslak..

Vlaanderen: voor en tegen het Vlaams Ecologische Netwerk

Onder impuls van Natuurreservaten (het huidige Natuurpunt) en enkele natuurwetenschappers vond het concept natuurontwikkeling in 1989 ingang in de eerste Vlaamse beleidsplannen: het MINA-plan 2000 (1989) en het uitgebreide Milieubeleids- en Natuurontwikkelingsplan (1990). Hiermee voltrok zich voor het natuurbeleid in Vlaanderen een cruciale discursieve omwenteling van een veeleer behoudsgezin natuurbesluit (natuurbesluit) naar een veeleer offensief natuurbesluit (natuurontwikkeling). De beleidsplannen waren in belangrijke mate geïnspireerd door het Nederlandse natuurbesleidsplan en dit zowel op het niveau van de probleemdefiniëring als op het niveau van de oplossingsrichtingen. Zo kreeg naar analogie met het Nederlandse voorbeeld van de Ecologische Hoofdstructuur de netwerkgedachte in Vlaanderen vertaling in het concept 'Groene Hoofdstructuur' (GHS).

De belangrijke discursieve vernieuwing leidde in Vlaanderen ook tot verschuivingen inzake hulpbronnen, regels én actoren. In een korte periode kwamen veel nieuwe instrumenten op veelal ongecoördineerde wijze af op verschillende actoren. Als instrumenten ('pijlers') voor het natuurbesluit werden de GHS, de Gemeentelijke Natuurontwikkelingsplannen (GNOPs), de Ecologische Impuls Gebieden (EIGs) en de Regionale Landschappen (RL) gelanceerd. Deze instrumenten leidden enerzijds tot mobilisatie van enthousiasme en tot nieuwe vormen van samenwerking. Anderzijds vertoonden ze ook een aantal kritische gemeenschappelijke kenmerken. Zo is er sprake van het ontbreken aan een rechtsgrond met een overwicht aan informele regels, wat bijdroeg tot het ontstaan van een groeiende rechtsonzekerheid bij diverse betrokken actoren. Tegelijkertijd wordt aanvang genomen met het actiever betrekken van lokale besturen bij het natuurbesluit, wat leidde tot bevoegdheidsvragen en capaciteitsproblemen. Tenslotte worden ook andere, nieuwe actoren (boeren, recreanten, cultuurbeschermers) voor het eerst bij het natuurbesluit betrokken, wat leidde tot de introductie van soms concurrerende discoursen.

De vernieuwing van natuurbescherming rond het concept Groene Hoofdstructuur liep vast op het ogenblik dat er een koppeling werd gemaakt met beperkingen en regels voorzien in het belendend beleidsveld landbouw (via Mestdecreet en Mestactieplan). Tegen de achtergrond van een internationaal en Europees debat over de toekomst van de landbouw, met de GATT-onderhandelingen als brandpunt, speelde de mestproblematiek in Vlaanderen een essentiële rol voor het verdere natuurbesluit. Nieuwe coalities werden nu gevormd tegen de

Groene Hoofdstructuur met als spil de landbouw. Een turbulente (politieke) periode, waarbij de sector landbouw koos voor het conflictmodel met het gebruik van geweld, leidde eerst tot uitstel van de Groene Hoofdstructuur. In afwachting van nieuwe beleidsplannen op het vlak van de ruimtelijke ordening (het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen, RSV), waarbij een afweging zou kunnen worden gemaakt van de GHS als sectorplan van het natuurbeleid en andere sectorplannen, verdween de Groene Hoofdstructuur uiteindelijk van de beleidsagenda. Het werd echter steeds duidelijker dat het Vlaamse Gewest niet alleen beslist over de eigen beleidsagenda. De GHS mocht gezien de grote draagvlakproblemen dan al een tijdje van die agenda verdwijnen, Vlaanderen kreeg o.a. met de Habitatrictlijn nieuwe internationale verplichtingen. De idee van ecologische netwerken diende onder invloed van Europese regelgeving, met het oog op de uitbouw van het Europese Natura 2000, op de agenda van het Vlaamse Gewest te blijven staan.

In de tweede helft van de jaren '90 kenmerkte het natuurbeleid zich door belangrijke bijkomende formele regels: het Decreet Algemene Bepalingen Milieubeleid, het RSV én het nieuwe Natuurdecreet. Met het DABM werd een aanzet gegeven tot een meer planmatig beleid (Natuurrapportering en natuurbeleidsplanning) en een meer geïntegreerd beleid. Met de bindende acties uit het MINA-plan 2, de bindende bepalingen uit het RSV en uiteraard het Natuurdecreet werd bovendien voorzien in een juridische verankering voor de 'natuurlijke structuur' of het Vlaams Ecologisch Netwerk (VEN, equivalent van de vroegere GHS). Belangrijk echter was de vaststelling dat de uitbouw van het natuurbeleid in deze periode niet alleen verliep via het eigen sectorbeleid maar via twee gebrekkig op elkaar afgestemde lijnen: namelijk het natuurbeleid (met het natuurdecreet) én het ruimtelijk beleid (met het RSV). De gebrekkige afstemming tussen beide inzake terminologie en gehanteerde planhorizon, leidde van bij de aanvang tot groeiende rechtsonzekerheid bij diverse actoren. Dit gecombineerd met het feit dat het overleg ter voorbereiding van het Natuurdecreet, werd gedomineerd door slechts twee actoren, natuurverenigingen én landbouworganisaties, leidde tot nieuwe vormen van coalities van eigenaars en bewoners van zonevreemde woningen, bewoners van weekendverblijven, hengelaars, jagers... tégen het Vlaams Ecologisch Netwerk. Dit protest leidde in 2003 zelfs tot een grote anti VEN demonstratie (Leroy en Bogaert, 2004) en uiteindelijk tot een afzwakking van de plannen en een verminderde inzet van menskracht en geld. Naar analogie met de eerdere koppeling met het belendend beleidsveld landbouw, leidde de koppeling tussen natuur en regels (beperkingen) voorzien in de ruimtelijke ordening tot ernstige draagvlakproblemen en tot een crisis voor het natuurbeleid.

Het realiseren van de decretaal vastgelegde oppervlakte- en kwaliteitsdoelstellingen (Natuurdecreet en RSV) is bij ongewijzigd beleid in Vlaanderen onmogelijk (Nara 2005). Temeer daar de toename van hulpbronnen (mensen en middelen), die zich inzette eind jaren '90, door de huidige regering is teruggeschroefd (2007). Deze toename aan hulpbronnen leidde in de jaren '90 tot het versterken van de interne structuren en de professionalisering van de sector natuur (overheid en NGO's) maar ook tot de toename van het areaal beheerde natuurgebieden. Van een aaneengesloten ecologisch netwerk is er anno 2007 in Vlaanderen echter lang geen sprake.

Nederland: Fries verzet en agrarisch natuurbeheer

Ook in Nederland zette de koerswijziging op het gebied van natuurbescherming zich na 1990 voort. De basis was het reeds genoemde Natuurbeleidsplan samen met enkele ruimtelijke nota's, waarin de ideeën voor natuurontwikkeling en de Ecologische Hoofdstructuur werden uitgewerkt en in regionale projecten omgezet. Dit laatste gebeurde door diensten van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer & Visserij, maar ook door Rijkswaterstaat, een dienst van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat, en door regionale overheden.

Binnen de natuurbeschermingsorganisaties en bij een aantal ecologen was inmiddels enthousiasme ontstaan voor deze aanpak, en veel organisaties namen zelf vergelijkbare initiatieven op hun eigen terreinen. Echte authentieke en wilde natuur en de intrinsieke waarde van natuur stonden centraal. Deze initiatieven konden rekenen op betrekkelijk grote steun bij andere partijen die soms actief werden ingeschakeld bij de planvorming en realisatie

van de plannen. Daarbij kon het gaan om recreatie-ondernemers, agrariërs, klei-exploitanten en anderen. Ook veel landschapsarchitecten schaarden zich achter de nieuwe benadering van natuurbescherming. Banken en electriciteitsmaatschappijen dienden zich aan als sponsors.

Verzet was er echter ook wel degelijk. Met name in Friesland stelde een groep agrariërs en streekbewoners, gesteund door een deel van de lokale overheid, zich krachtig teweer tegen de EHS. Uiteindelijk werd het Friese plan ten grave gedragen en mochten alle betrokkenen samen een nieuw plan maken. Ook zorgden de gestegen grondprijzen voor vertraging in de aankoop van natuurgebieden. Toch is echter met vrij grote voortvarenheid gewerkt aan de realisatie van de EHS, vooral langs de kust en de grote rivieren. Het feit dat de rijksdiensten Rijkswaterstaat en Staatsbosbeheer en de grote landelijke en regionale natuurbeherende organisaties reeds grote gebieden in bezit hadden of konden verwerven, speelde daarbij een grote rol. Daarbij kwam dat sommige varianten van natuurontwikkeling tot een relatief goedkoop beheer leidden. Bovendien waren hier ruimtelijke politiek en natuurbeleid op elkaar afgestemd en was de rol van de landbouwpolitiek kleiner geworden door problemen zoals de productiebeperkingen, de reductie van subsidies, terugkerende veeziekten, de welzijnsproblematiek van het vee en mestoverschotten.

Om de deelname van burgers en stakeholders aan de nieuwe natuurpolitiek nog meer te stimuleren werd na verloop van tijd besloten de sectorale natuurpolitiek ter discussie te stellen en meer dialoog aan te gaan met betrokkenen, zowel op nationaal als regionaal niveau. De provincies kregen bovendien een grotere rol bij vormgeving van het natuurbeleid (dit in tegenstelling tot Vlaanderen waar de provincies een relatief kleine rol vervullen op dit terrein). Tegelijk werden de ambities teruggedroefd en concentreerde de rijksoverheid zich op minder maar grotere gebieden. De dialoog was niet altijd een groot succes. Wel kwam via een ander financieringsregime veel meer natuur onder de hoede van anderen dan de traditionele natuurbeheersorganisaties en schonken de laatste meer aandacht aan zaken als recreatie en economisch gewin van natuur dan voorheen. Voor agrarisch natuurbeheer kwamen bijvoorbeeld meer mogelijkheden

Ondertussen bewandelden verscheidene natuurorganisaties ook een andere weg. Zij vroegen om striktere bescherming van natuurterreinen, daarbij gebruik makend van de nieuwe Europese regelgeving zoals deze na 1990 in de Habitatrictlijn, Vogelrichtlijn en de Kaderrichtlijn Water was vastgelegd. Geregeld werd zowel in Nederland als in Vlaanderen via de rechter afgedwongen dat met bepaalde activiteiten niet werd gestart of dat deze zelfs werden stilgelegd.

Aan het begin van de 21^e eeuw heeft de natuurbeschermingsbeweging zich in kwantitatieve zin weer verder ontwikkeld. De groei van het aantal leden en hectares natuurterrein zette zich voort met voor Vlaanderen een lichte inhaalbeweging. Natuurmonumenten telde in 2005 ruim 894.000 leden, de Vlaamse zusterorganisatie Natuurpunt meer dan 65.000. De oppervlakte beheerde natuurterreinen bij particuliere organisaties bedroeg in 2006 in Nederland bijna 200.000 ha, tegenover ruim 17.000 ha in Vlaanderen (IBN website, website Vroege Vogels; NMP website; www.natuurindicatoren.be). Vanaf de jaren '90 zien we in beide landen dat natuurbeschermingsorganisaties steeds meer de rechtszaal als strijdterrein hanteren met nog krachtiger juridische procedures dan voorheen. In beide landen speelde de opkomst van Europa (en haar richtlijnen) hierbij een belangrijke rol. Anderzijds investeerden natuurbeschermingsorganisaties steeds meer in overleg in de zowel in Nederland als in Vlaanderen talrijke adviesorganen. Zowel landelijk als lokaal was met de opkomst van de meer participatieve besluitvormingsstijl van de overheden overleg met anderen meer noodzakelijk. Natuurbeschermers gingen in deze fora de discussie aan met een groeiend aantal actoren zoals agrariërs, vakorganisaties e.a.

In beide landen speelde de opkomst van Europa een grote rol. Voor België betekende dit groeiende bevoegdheden voor de gewesten (in deze Vlaanderen). In Nederland voltrok de decentralisatie zich hoofdzakelijk op het niveau van de provincies. Het inmiddels wat gefragmenteerde natuurdiscours veranderde niet in sterke mate, hoewel het concept natuurontwikkeling zich nu wel nestelde naast de eerder traditionele concepten natuurbescherming en –herstel. Tegelijkertijd stelden we een toegenomen belangstelling vast

voor de ‘vermaatschappelijking’ van de natuur, met de introductie van concepten als draagvlak voor en medeverantwoordelijkheid over natuur(beheer) en –beleid tot gevolg.

7. Een vergelijking in tijd en plaats

7.1. De natuurbeschermers, inhoud, organisatie en praktijk

Teruggrijpend op onze indeling aan het begin kunnen we ons de vraag stellen hoe de natuurbeschermingsbeweging zich nu heeft ontwikkeld, gedurende het bestudeerde tijdvak en in de twee landen, inhoudelijk, sociaal/strategisch en praktisch.

Inhoudelijk is natuurbescherming als thema op ongeveer dezelfde wijze aan de orde gesteld in België en Nederland. Zowel de aanleiding - de als problematisch ervaren veranderingen van natuur en landschap als de argumentatie - ethische en esthetische argumenten om planten, dieren en landschap, inclusief het mensgemaakte landschap, te behouden, waren vergelijkbaar. Ook de latere nadruk op ecosysteem en natuurontwikkeling komen overeen. Een belangrijke verschil is echter dat er in Nederland eerder een meer integratieve aanpak werd gekozen dan in België. De verschillende argumenten voor natuurbehoud kwamen sneller samen.

De sociale integratie verliep hieraan parallel. Ondanks het feit dat in beide landen natuurliefhebbers, wetenschappers en kunstenaars de aanzet gaven tot een georganiseerde beweging, was er in Nederland minder versnippering. In België, later Vlaanderen, bleven natuurbeschermingsorganisaties lange tijd naast elkaar bestaan, terwijl in Nederland Natuurmonumenten al snel het intellectuele en sociale knooppunt werd. Daarnaast vinden we onder het kader van de Nederlandse natuurbeschermers bij de aanvang vertegenwoordigers van de politiek, adel, wetenschappers en zakenlieden, die in België in de begintijd vrijwel ontbraken. In Vlaanderen lijkt echter de integratie van natuurbescherming met stadsbehoud en met dierenbescherming wat sterker dan in Nederland.

Een tweede belangrijk verschil tussen beide landen is de externe oriëntatie. In zekere zin werkten Nederlandse natuurbeschermers met vrijwel iedereen samen die het maar wilde, en werd het belangrijkste machtsmiddel, kapitaal, niet geschuwd. Dat leidde tot aankoop van terreinen met geleend geld. Deze terreinen werden vervolgens vrijwel op dezelfde manier beheerd als voor die tijd, met rietooft, jacht, eierrapen en houtteelt. Grote delen van de terreinen werden bovendien opengesteld voor het publiek. Een derde verschil dat hiermee samenhangt is dat natuurbeschermers in Nederland vanaf het begin en zeker na ongeveer 1930 nadrukkelijk een machtsfactor wilden worden, met geld, leden, terrein en waar mogelijk maatschappelijke invloed via sleutelfiguren binnen en buiten de overheid, wat in Vlaanderen aanvankelijk veel minder het geval was.

Dankzij het eigen bezit van reservaten, eigen beheerders en wetenschappelijke adviseurs kon er al vanaf de jaren dertig een vorm van natuurbeheer ontwikkeld worden in Nederland die geheel nieuw was en eigen voor de beweging. Ook de selectie van reservaten kreeg hierdoor beter vorm. In België kon een dergelijke traditie aanvankelijk niet ontstaan.

Deze inhoudelijke, sociale en praktische oriëntatie was ook in de rest van de 20^e eeuw in hoge mate bepalend voor de Nederlandse natuurbeschermers. Inhoudelijk verschoven de aandacht en de argumentatie wel, maar hier was eerder sprake van aanvullingen en een verschuiving van prioriteiten dan van complete veranderingen. Achtereenvolgens kwamen milieu en natuurontwikkeling op de agenda te staan., en in het verlengde hiervan de vermaatschappelijking. Anders dan in de voorgaande periode ontwikkelden zich vanaf ongeveer 1975 verschillende deels concurrerende discoursen die onmiskenbaar aan sociale groepen en praktijken zijn gekoppeld. In Nederland staat WWF voor een wildernis-visie; die natuur vrij wil laten, los van mensen, maar wel oernatuurdieren introduceren. Natuurmonumenten staat vooral voor de meer arcadische visie, waarin een extensief natuurbeheer plaatsvindt gericht op een harmonieuze mens-natuur relatie en een hoge biodiversiteit. Tenslotte zijn er enkele wat kleinere groepen zoals het Centrum voor

Landbouw en Milieu die volgens een meer functionele natuurvisie zoeken naar een aanpak waarin moderne landbouw gecombineerd wordt met een schoon en gevarieerd landschap.

Deze inhoudelijke en sociale differentiatie leidde tot een zekere concurrentie om leden en invloed tussen de organisaties. Onder het publiek groeide de steun op het moment dat natuur verbreed werd tot milieu en in een adem over leefbaarheid voor mensen, planten en dieren gesproken werd. Aan de andere kant kwam er meer maatschappelijke weerstand tegen de groeiende invloed van de steeds machtigere, rijkere en ervarener natuurbeschermers. De differentiatie in aanpak per discours maakte overleg met verschillende maatschappelijke partijen mogelijk. Zelfs met de oude grote tegenstander, de landbouwsector, vond constructief overleg plaats binnen het belangrijkste adviesorgaan van de overheid, de Natuurbeschermingsraad, later de Raad voor het Landelijk Gebied (Pelzers & Van der Windt, 2006).

Binnen de overheid werden uiteindelijk zowel de plannen voor meer wildernisnatuur, als die voor meer verweving als de aandacht voor het arcadische landschap overgenomen. De contacten met de overheid waren versterkt en er was zelfs een sterke interactie tussen ambtelijke en particuliere natuurbeschermers zoals geïnstitutionaliseerd in de genoemde Natuurbeschermingsraad.

Als we de Belgische natuurbescherming hiernaast plaatsen, dan zijn er veel overeenkomsten, maar ook veel verschillen, vooral in schaal. Om met de tijdsas te beginnen, de situatie wat betreft sociale organisatie en praktijk liep ver achter op die in Nederland. Natuurpunt, toch een centraal knooppunt in Vlaanderen, ontstond in 2001 (Natuurmonumenten in 1905). Eigen reservaten kreeg de natuurbeschermingsbeweging pas na de Tweede Wereldoorlog, ongeveer 50 jaar na de aankoop van het Naaardermeer in Nederland. Ook institutionele relaties met de overheid, de wetenschappelijke wereld en agrariërs kregen pas veel later dan in Nederland gestalte. Zelfs het grote verzet tegen natuurbeschermingsplannen kwam later dan in Nederland.

Dan is er de omvang. Ondanks een nadrukkelijke groei in leden en bezit, een betere onderlinge samenwerking en meer steun, is de natuurbeschermingsbeweging in Vlaanderen minder groot en invloedrijk dan in Nederland gebleven. Een sterke differentiatie in discoursen en praktijken met bijbehorende organisaties zoals deze in Nederland gestalte kreeg lag gezien de beperkte omvang van de beweging minder voor de hand.

Inhoudelijk verschilden de bewegingen niet sterk ('natuur is iets moois dat mede door mensen gemaakt is'). Waar echter in Nederland, nadat een stevige basis was gelegd voor verschillende vormen van arcadische natuur en vervolgens een differentiatie kwam in arcadische, functionele en wildernisnatuur die alle binnen het domein van natuurbescherming werden ontwikkeld en samenwerking mogelijk maakten, daar werd in Vlaanderen een beperkte arcadische traditie aangevuld door een meer op wildernis gerichte benadering. Voor zover er meer functionele natuurbescherming plaatsvond, was dit vooral het domein van gebruikers zoals jagers en bosbouwers. Deze konden op een of andere manier niet gekoppeld worden aan de officiële natuurbescherming.

Dit samen met de geringere hoeveelheid machtsmiddelen zorgde weliswaar voor een grotere maar in vergelijking met de noorderburen nog steeds beperkte invloed. De belangrijkste machtsbron was waarschijnlijk de Europese regelgeving en de ambitie van de gewesten zich te profileren. Daardoor is natuurbescherming een erkend belang geworden en schaarden natuurbeschermers zich in overlegstructuren, zoals de Milieu- en Natuurraad voor Vlaanderen waar de natuurbeschermers naast andere belangenvertegenwoordigers zitting hadden.

Al met al bepaalde de situatie in 1945 in beide landen de koers en macht van de natuurbeschermers voor de rest van de eeuw. Vooral wat betreft machtsmiddelen en praktijken bleven de Nederlanders de eerste viool spelen. Dit leidde tot steeds meer land, geld en kennis en kon wetgeving en financiële ondersteuning worden afgedwongen. Deze processen deden zich ook in België voor maar telkens een tijd (soms decennia) later.

7.2. De context, de overheid en andere partijen: inhoud, mogelijkheden en praktijk

Als we overheidspolitiek in Nederland en België vergelijken, zijn de verschillen vrijwel even groot als tussen de natuurbeschermingsorganisaties in beide landen. In 1945 was er in België (afgezien van Congo) nauwelijks een actieve overheidspolitiek op het vlak van natuurbescherming. Van inhoudelijke doelen, een organisatie, middelen en een praktijk is dus vrijwel geen sprake. De Belgische overheid gaf natuurbescherming tot 1970 een lage prioriteit, blijkens een gebrekkige wetgeving, een zeer beperkte ambtelijke ondersteuning en een weinig actief aankoopbeleid. Ook buiten de strikte natuurbeschermingssfeer was in het beleid weinig aandacht voor natuurbescherming. Niettegenstaande dat we in 1973 de introductie van de eerste Wet op het Natuurbehoud (1973) en een wat actiever overheid zien, is het wachten tot 1990 voordat deze situatie zich grondig wijzigt.

In Nederland was vlak na de Tweede Wereldoorlog al wel enige traditie in natuurbeschermingspolitiek. Inhoudelijk waren de doelen vergelijkbaar met die van de particuliere natuurbeschermingsorganisaties, al speelden zogenaamde wetenschappelijke argumenten (het behoud van bepaalde dier- en plantensoorten) een grotere rol bij de keuze van de reservaten dan bij de particulieren die vaak landgoederen en winstgevend bossen in hun bezit hadden. Het was vooral de rijksoverheid die zowel via de departementen van ruimtelijke ordening, landbouw als cultuur vorm gaf aan natuurbescherming. Via Staatsbosbeheer werden terreinen met natuurdoelstellingen aangekocht en beheerd, via het ministerie van cultuur werden natuurbeschermingsorganisaties gesubsidieerd en via de ruimtelijke ordening werd bepaald welke terreinen planologisch als natuur werden bestemd. Daarnaast was er op het niveau van provincie en rijk regelgeving en georganiseerde advisering door natuurbeschermers. Pas omstreeks 1970 kwam er een echte Natuurbeschermingswet, verschenen beleidsnota's voor ondermeer de afstemming van landbouw en natuurbescherming en de instelling van Nationale Parken en groeide het ambtelijke apparaat fors. Niet onbelangrijk is dat er binnen de natuurbeschermingspolitiek vanaf dat moment ruimte kwam voor verschillende benaderingen van natuurbescherming, elk met bijbehorende beleidsinstrumenten zoals subsidies en regels.

Op het vlak van beheer en prioritering van natuurterreinen was reeds in 1945 enige ervaring maar deze kreeg daarna door de start van een eigen onderzoeksinstituut en eigen natuurbeheerders binnen Staatsbosbeheer veel meer vorm. Ook bij ruilverkavelingen waren deze beheerders betrokken als adviseur voor natuur en landschap, zodat ook buiten de reservaten er enige ruimte was voor natuurbescherming. Later, met de vaststelling van beleidsnota's als de Relatienota kreeg de verhouding landbouw-natuur nog nadrukkelijker aandacht en werden speciale natuurterreinen met extensieve vormen van landbouwbeheer geïntroduceerd.

Omstreeks 1990 kreeg natuurbescherming in beide landen een impuls, aangezet door Europese regels of door hun gegroeide ambtenarenapparaat. Het vernieuwde discours, dat van natuurontwikkeling en de ecologische infrastructuur, betekende een gedeeltelijke heroriëntatie. In Nederland speelde de overheid zelf een hoofdrol bij deze innovatie, daar waar in België –na de staatshervorming Vlaanderen - de overheid zich weliswaar actiever opstelde, maar zich toch meer liet leiden door anderen. Het nieuwe discours ondervond ook andere aanhangers dan natuurbeschermers. Naast ecologen die hun kennis in praktijk probeerden te brengen, inclusief de nieuwste inzichten over beheer en inrichting van natuurterreinen, waren dat bijvoorbeeld planologen. Deze waren geïnteresseerd in de nieuwste concepten omdat ze actieve ontwikkeling in vertrouwde termen als kernzones, verbindingszones en infrastructuur vorm konden geven. Maar ook, vooral in Nederland, geheel nieuwe bondgenoten als banken, grindwinners en ambitieuze overheden zetten zich in voor de nieuwe discours. Er waren nog meer gunstige factoren. Na 1990 kreeg de natuurbeschermingsbeweging meer nadrukkelijk een formele rol als adviseur in het beleid. Tegelijk werd aan het eind van de 20^e eeuw de EU-natuurbeschermingswetgeving strikter en was op gewestniveau, zeker in Vlaanderen, de mogelijkheid en bereidheid meer vorm te geven aan natuurbeleid.

Daartegenover staat dat er weerstand was. Deze critici, in de eerste plaats boeren, maakten de uitvoering van het beleid, vooral in Vlaanderen zeer moeilijk. Op dat moment wreekte zich in Vlaanderen dat er een beperkte ervaring met natuurbeleid was. Zeker gezien de vrij grote ambities, het opleggen van beperkingen aan andere sectoren en de aankoop van gebieden, was het beleidsinstrumentarium gebrekkig. Er was aanvankelijk nauwelijks doordacht hoe de geplande ecologische structuur in Vlaanderen precies vorm moest krijgen, er was onvoldoende financiële armslag en er was nauwelijks communicatie met de betrokkenen. Gezien de geringe ervaring met natuurbeheer en terreinbezit werden de hoge ambities door velen als een te krachtige breuk ervaren met het verleden. Het ging bij het geplande VEN voor ongeveer 75% van de grond om gebieden die nog niet in eigendom waren voor natuurbescherming. Bovendien ging het vaak om gebieden waar andere gebruikers grote belangen hadden niettegenstaande de bodembestemming conform de gewestplannen natuur was. De weerstand die dat opriep en de onmogelijkheid hierop in te spelen betekenden dat het beleid in ambitie bleef steken.

In Nederland verliep de ontwikkeling soepeler. Het nieuwe discours werd als het ware toegevoegd aan de bestaande traditie. Omstreeks 1990 werden de verschillende benaderingen alle op vrij grote schaal geformaliseerd in een meer op natuurontwikkeling en wildernis gerichte aanpak, een zogenaamde (multi)functionele aanpak en de meer traditionele, arcadische benadering. Dat maakte integratie en overleg relatief eenvoudig. De Europese regelgeving en plannen dwongen enerzijds tot een striktere aanpak van soort- en habitatbescherming maar voegden anderzijds niet zoveel toe aan de reeds gepresenteerde plannen voor een nationale ecologische hoofdstructuur. De financiële regelingen hiervoor, de afspraken met de landbouw en andere sectoren, de ruimtelijke planning en de afstemming met de lagere overheden bouwden grotendeels voort op de inmiddels lange ervaring met natuurbescherming bij de overheid. De nieuwe plannen voor natuurontwikkeling en ecologische corridors besloegen bovendien slechts ongeveer 10% van de EHS. Er traden wel conflicten op met andere betrokkenen bij het creëren van de nieuwe natuur(gebieden), maar deze waren niet groter dan in de voorafgaande perioden en konden bovendien vaak met zogenaamd flankerend beleid worden opgelost. Meest problematisch bleken enkele plannen voor strikte wildernisnatuur omdat deze vaak moeilijk te combineren waren met wensen en eisen van andere gebruikers. De ambitie zal naar verwachting kwantitatief wel worden gerealiseerd, hoewel de financiering wel nog tot vertraging kan leiden. Maar kwalitatief zullen er waarschijnlijk verschuivingen optreden in de natuurdoelstellingen.

De actievere rol van de overheden in beide landen betekende dus niet altijd dat de ambities gehaald werden. Nederland heeft immers met Vlaanderen gemeen dat er sterk in termen van consensus wordt gedacht, zodat de weerstand serieus werd genomen. Maar daar waar de Nederlandse overheden zich corporatistischer opstellen en actoren zelfs actief medebestuur en -beheer toekennen, is de Belgische overheid terughoudender (Hooghe, 1998).

De interactie tussen natuurbeschermers en de overheid waren in Nederland intenser dan in België en dat was reeds omstreeks 1945 het geval. Later sloten in beide landen discoursen en praktijken goed op elkaar aan, maar de organisatorische, sociale en financiële banden waren vanaf het begin sterker in Nederland door structurele subsidies, een eigen grote uitvoeringsorganisatie bij de overheid en vele dubbelfuncties. Dat ging zelfs zover dat talloze plannen en regels die door particuliere natuurbeschermers waren bedacht werden overgenomen door de Nederlandse overheid. In Vlaanderen was dat ook vaak de intentie, en was er meer geïnstitutionaliseerd overleg met natuurbeschermers. De inmiddels opgelopen achterstand ten opzichte van Nederland en daarmee de ontoereikende hoeveelheid geld, technische ervaring, uitvoeringsmiddelen en beleidsintegratie zorgde er echter voor dat het resultaat van de interactie niet goed zichtbaar werd. In Nederland zien we hier en daar echter ook haarscheuren op inhoudelijk vlak, maar daarmee onmiddellijk ook op sociaal en financieel vlak. De Nederlandse overheid loopt soms wat uit de pas met de natuurbeschermingsorganisaties, als het gaat om natuurontwikkeling en agrarisch natuurbeheer. Wat de consequenties hiervan zijn valt nog niet te zeggen.

8. Discussie & Conclusies

Er zijn dus grote verschillen tussen België en Nederland, die eigenlijk de gehele 20e eeuw bleven bestaan. In voorgaande hebben we daarvoor drie verklaringen gegeven. In de eerste plaats de ontstaansgeschiedenis van de natuurbeschermingsbeweging die ervoor zorgde dat de situatie omstreeks 1945 in Vlaanderen, maar dat geldt ook voor de rest van België, geen schim was van die in Nederland. Tegenover interne samenhang en afstemming op anderen in Nederland stond aanvankelijk een betrekkelijk isolationisme en een sociale en inhoudelijke verbodsketting in België. Deze organisatorische situatie in Nederland zorgde voor toenemende hoeveelheden machtsmiddelen in termen van geld, grond en contacten. Dit leidde weer tot praktijken in de vorm van natuurbeheer in eigen reservaten.

Als tweede verklaring noemde we de geringe ontvankelijkheid van de Belgische overheid door geheel andere prioriteiten en het lange tijd ontbreken van interactiekanalen met natuurbeschermers. Daarbij aanluitend gaven we als derde verklaring de afwezigheid van een structuur en middelen bij de Vlaamse overheid op het moment dat er in principe ambitieus natuurbeschermingsprogramma lag. Daarbij moeten we denken aan afstemming tussen de verschillende overheidslagen, aan de afstemming van verschillende sectoren als landbouw en ruimtelijke ordening en aan de afstemming van doelen, wettelijke middelen en uitvoering.

Andere auteurs hebben eveneens verklaringen gegeven voor de verschillen. De vraag is hoe deze zich verhouden tot die van ons. Caspers (1992) noemt vier verklaringen betreffende de Vlaamse overheid. Deze zou te liberaal en te veel op industrialisatie gericht zijn geweest. Verder zou zeker in het begin van de 20^e eeuw de burgemeesters een te grote rol hebben gespeeld in de ruimtelijke ordening en de bestuurlijke structuur met twee concurrerende landsdelen weinig adequaat. De eerste verklaringen overtuigen niet omdat in Nederland de situatie niet veel anders was. De twee andere verklaringen sluiten aan bij onze bevindingen dat de laat ontwikkelde ruimtelijke ordeningspolitiek soms slecht was afgestemd op natuurbescherming en dat de bestuurlijke structuur verticale integratie ontbeerde. Een tweetal verklaringen zoekt Caspers bij de natuurbeschermingsbeweging. Haar strategie zou weinig adequaat zijn geweest omdat ze vanuit het verleden dacht, geen brug naar de moderne ontwikkelingen kon slaan of compromissen sluiten. Deze verklaring die vooral de Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon betreft snijdt zeker hout als het om de eerste decennia van de 20e eeuw gaat, maar niet voor de verenigingen in de periode erna. In de tweede plaats konden natuurbeschermers volgens Caspers, mede door de taalbarrière en ontvoogdingsstrijd, geen bruggen slaan naar elkaar, de wetenschap, de intellectuelen en de overheid. Dat is een constatering die goed past bij de aangetroffen geringe sociale cohesie van de verschillende natuurbeschermingsinitiatieven in Vlaanderen. Tenslotte noemt Caspers het ontbreken van nationale trots als verklaring. Indirect (de taalstrijd en de bestuurlijke structuur) noemden we dit al, dus het kan zeker een rol hebben gespeeld. Nederlandse natuurbeschermers refereerden in het begin zeker geregeld aan het vaderland. Ook is het enthousiasme van de Vlaamse overheid vanaf het moment dat deze meer bevoegdheden had zo te interpreteren.

Bromley (1997) noemt de fysieke context- de sterke mate van verstedelijking – en een grote kloof tussen stad en platteland als redenen voor de geringe mate van natuurbescherming. De verstedelijking in Nederland en andere Europese regio's is echter nauwelijks minder of zelfs sterker (Nara, 2005). Bovendien stimuleerde verstedelijking juist vaak natuurbescherming. Daniels et al. (2004) wijzen op de verwoestende Eerste Wereldoorlog, op de kloof tussen het natuurbeschermingsstreven en zowel de liberale bourgeoisie als de arbeidersklasse en tenslotte op de Latijnse en bourgondische volksaard, gekoppeld aan het katholicisme.

Het belang van deze laatste factor is eerder door Stoll (1997) aannemelijk gemaakt. De antropoloog Hofstede heeft samen met zijn zoon, een bioloog, geprobeerd dit te operationaliseren in een aantal kenmerkende eigenschappen en dit via enquêtes getoetst, niet alleen in de Lage Landen, maar in ruim 70 landen verspreid over de gehele wereld. Deze Nederlandse onderzoekers vinden dat de Belgen meer dan Nederlanders bang voor verandering zijn (Hofstede & Hofstede, 2005), wat met het katholieke geloof te maken zou

hebben. Maatschappelijke veranderingen zouden daardoor moeilijk worden geaccepteerd. Ook Ford (2004) in haar beschouwing over de Franse natuurbescherming en de grote achterstand ('een eeuw') daarvan ten opzichte van bijvoorbeeld Engeland noemt het katholicisme als mogelijke verklaring hiervoor. Hier ligt dus op zijn minst een interessante hypothese dat de factor religie, op de achtergrond een rol speelt als verklaring voor het grote verschil van de natuurbeschermingspositie in beide landen.

Wat de Eerste Wereldoorlog betreft, denken we dat hoe zwaar België hierdoor ook is getroffen, dit geen verklaring kan zijn omdat oorlogen elders een natuurbeschermingsbeweging niet in de weg hebben gestaan. Ook het feit dat de bourgeoisie liberaal was en de arbeidersklasse evenmin interesse had, biedt weinig verklaring. Dat vinden we immers in veel landen terug. Wel is het zo dat natuurbeschermers in Nederland maar ook elders zich veel meer inspanden om bruggen te slaan naar bourgeoisie en arbeidersklasse en zich veel pragmatischer opstelden dan in België.

Eventueel aangevuld met de grotere kloof tussen stad en platteland en de katholieke aard als achtergrondvariabelen, zijn zo kunnen we concluderen dat er drie belangrijke sociale verklaringen zijn voor de verschillen tussen natuurbescherming in Nederland en België (Vlaanderen). Dat zijn de aanvankelijk verbrokkelde natuurbeschermingsbeweging die zijn schaduw ver vooruit zou werpen. Voorts de aanvankelijk passieve en weinig adequaat georganiseerde overheid en tenslotte in de laatste decennia de problemen met integratie, middelen, kennis en uitvoeringsapparaat bij de overheden.

Bronnen:

Literatuur:

- Anonymus (2001), Vier milieufederaties (1971-2001): een verhaal van dertig jaar eenheid in verscheidenheid..., tekstmap 30 jaar vier federaties, BBL/BRAL/IEW/IEB, Brussel.
- Arts, B. and P. Leroy (eds.) (2006), Institutional dynamics in environmental governance, Springer.
- Arts, B., J. van Tatenhove en P. Leroy (2000), Policy Arrangements, in: Tatenhove, J., van, Arts, B. en P. Leroy (eds.), 2000, Political Modernisation and the Environment. The Renewal of Environmental Policy Arrangements. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 53-69.
- Bogaert, D., (2001), Draagvlak voor natuur. In: Kuijken et al., Toestand van de natuur in Vlaanderen : cijfers voor het beleid. Mededeling van het Instituut voor Natuurbehoud nr. 18, Brussel, 231-244
- Bogaert, D., (2004) Natuurbeleid in Vlaanderen. Natuurontwikkeling en draagvlak als vernieuwingen?, Instituut voor Natuurbehoud, Brussel.
- Bogaert, D. en P. Leroy, (2004) Het Vlaamse natuurbeleid: de institutionalisering van een beleidsveld, in: Landschap, nr 21,4, 185-197.
- Bogaert, D. en J. Gersie, Recent nature policy dynamics in the Netherlands and in Flanders. in: Arts, B. and P. Leroy (eds.), Institutional dynamics in environmental governance, Springer, 2006, 115-138.
- Bogaert, D., De Zitter, M. en T. Wijmeersch, Draagvlak voor natuur. In: Kuijken et al., 2003. Toestand van de natuur in Vlaanderen : cijfers voor het beleid. Mededeling van het Instituut voor Natuurbehoud nr. 21, Brussel, 293-299.
- Bromley, P. (1997), Nature Conservation in Europe, London.
- Caspers, M.A. (1992), Degenesis van de natuurbescherming in Vlaanderen 1910-1940, KUB, Tilburg.
- Coster, M. De, (2004), Natuurbeleid en natuurbeheer in Vlaanderen, Argus milieumagazine 2 (1), 15-20.
- CBS (1973), Algemene Milieustatistiek, 1973, CBS, Voorburg.
- CBS (2000), Jaarboek 2000, CBS, Voorburg.
- Cliquet, A., Van Hoorick, G., Lambrecht, J. & D. Bogaert, (2005) Gebiedsgericht natuurbeleid: operationalisering en uitvoering van de Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn, in MIRA-BE, Milieurapport Vlaanderen: Beleidsevaluatie, VMM, p. 81-110.
- Daniels, L. M. Surmont, T. Vercauteren (2004), Graag gedaan, 50 jaar inzet voor natuur in Vlaanderen, Natuurpunt, Mechelen.
- Dekker, J.N.M. (2002), Dynamiek in de Nederlands Natuurbescherming, Universiteit Utrecht, Utrecht.
- Desmet, J. (1988), De natuur als assepoester. Leven en werken van Michel Thiery. Uitgeverij Marc Van de Wiele, Brugge
- Desmet, J. (1994), Moeder Natuur naakt! Over de schone schijn van onze natuur- en dierenliefde, Kritak, Leuven
- Ditt, K. (1996), Nature conservation in England and Germany 1900-1970, Contemporary European History, 1-28.
- Dirks, R. (1973), Stervende natuur. Davidsfonds, Leuven
- Duyvendak, J.W., H.A. van der Heyden, R. Koopmans & L. Wijmans (1992) Tussen verbeelding en macht, SUA., Amsterdam.
- Eyerman, R. & Jamison, A. (1990), Social Movements, Polity Press, Cambridge.
- Ford, C. (2004), Nature, culture and conservation in France and her colonies 1840-1940, Past & Present 183, 173-198.

- Gorter, H.P., (1986), Ruimte voor Natuur, Natuurmonumenten. 's Graveland.
- Henderson, N. (1992), Wilderness and the nature conservation ideal, Britain, Canada, and the United States contrasted, *Ambio* 21, 394-399.
- Heijden, H.A. van der (2002) Milieubeweging en Milieudiscoursermy, M. & D. de Blust (2004), *Natuurbeheer*, Davidsfonds, Leuven.
- Hofstede, G. & G.J.Hofstede (2005), *Allemaal anderenkenden*, Contact, Amsterdam.
- Hogerwerf, A. & M. Herweijer (1998), *Overheidsbeleid*, Samsom, Alphen aan den Rijn
- Hooghe, M. (1998) Selectieve uitsluiting in het Belgische Politiek systeem, *Res Publica*, 40 (1), 3-21.
- Hooghe, M. (1995), De milieubeweging een reus op lemen voetjes.in: Hellemans, S. & M. Hooghe (1995), 'Van 'mei 68' tot Hand in Hand', Garant, Leuven. 49-67
- Hoorick, G. Van (2000), *Juridische aspecten van het natuurbehoud en de landschapszorg*, Antwerpen-Groningen, Intersentia
- Jaarboek 1941-1949, (1949), Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland, Amsterdam.
- Jamison, A, R. Eyerman & J. Cramer, (1990), *The making of the new environmental consciousness*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Jepson P. & Whittaker, R.J. (2002), Internationalisation of Conservation Values and their Adaptation in the Netherlands Indies (Indonesia), *Environment and History* 8 (2), 129-172.
- Jond, D. de (1999) *Tussen natuurontwikkeling en Landschapsschutz*, Oberon, Delft.
- Kriesi, H.P., R. Koopmans, J.W. Duyvendak, M.G. Giugni (1995), *New social movements in Europe*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Kuijken, E. (2004), *Natuurbehoud: van emotioneel verleden naar duurzame toekomst?*, in: Hermy, M. & D. de Blust (2004), *Natuurbeheer*, Davidsfonds, Leuven, 18-35.
- Leroy, P. en A. De Geest (1985), *Milieubeweging en milieubeleid*, Uitgeverij de Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen/Amsterdam
- Leroy, P., Arts, B. en J. Tatenhove, van (2003), *Verandering en continuïteit in milieubeleid: een kader voor analyse en duiding*. In: Arts, B. en P. Leroy (red.) (2003), *Verandering van politiek, vernieuwing van milieubeleid. Klassieke en post-moderne arrangementen*. Nijmegen University Press, 5-30.
- Leroy, P. en D. Bogaert, (2004) *Het Vlaams Ecologisch Netwerk als natuurconflict: Verwarde beleidsvoering en georganiseerde hindermacht*, in: *Landschap*, nr 21, 2004/4, 211-224.
- LNV (1990), *Natuurbeleidsplan*, SDU, Den Haag.
- Nara, 2004
- Nara, 2005
- Ott, K, T. Potthast, M. Gorke, P. Nevers, (1999), *Ueber die Anfaenge der Naturschutzgedanken in Deutschland und der USA im 19. Jahrhundert*, Jahrbuch fuer Europaeische Verwaltungsechichte, Nomos, Baden-Baden, 1-55.
- Peeters, A. en I. Vermeiren (1980), *De jaren zeventig, van groen naar groenen*, Uitgeverij Stil Leven, Borgerhout, 1980
- Pelzers, E. & H.J. van der Windt (2006), *Een groene voorzitter, raadheer en bruggenbouwer*, NP Hoge Veluwe/Waanders, Zwolle/Hoenderloo.
- Pluymers, H. (1997), *Tussen schaamgroen en natuurbehoud. Zorg en strijd om de open groene ruimte in Limburg*, Limburg Natuurlijk 8, Natuur- en Landschapseducatie Limburg vzw, Hasselt
- Staatsboschbeheer 1899-1939, (1939) *Gedenkboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het Staatsboschbeheer*, Algemene Landsdrukkerij, 's Gravenhage.
- Stoll, M. (1997), *Protestantism, capitalism and nature in America*, University of New Mexico Press, Albuquerque
- Stynen, A, (2006), *Vaderlandse weelde op de kaart gezet*, Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden, themanummer landschap, natuur en nationale identiteit, 121 (4), 680-710.
- Tatenhove, J. van, Arts, B. and P. Leroy (2000), *Political Modernisation and the Environment. The Renewal of Environmental Policy Arrangements*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht
- Tittillion, L. (1999), *De Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon (1910-1999)*, licentiaatsverhandeling, KUL, Faculteit Letteren, Departement Geschiedenis, Leuven
- Walgrave, S. (1994), *Nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen. Een sociologische verkenning van de milieubeweging, de derde wereldbeweging en de vredesbeweging*, SOI/KULeuven
- Windt, H.J. van der (1995), *En dan wat is natuur nog in dit land*, Boom, Meppel.
- Windt, H.J. van der (1999), *The Rise of the nature conservation Movement and the role of the State; the Case of the Netherlands 1860-1955*, Jahrbuch fuer Europaeische Verwaltungsechichte, Nomos, Baden-Baden, 227-251.
- Windt, H.J. van der, J.A.A. Swart & J. Keulartz (2006), *Natuurbeleid, schaakspel op verschillende borden*, RUG/WUR/NWO, Haren.
- Woltjer, J., (2000). *Consensus Planning*. Ashgate, Aldershot
- Zouwen, M. van der (2006), *Nature policy between trends and traditions. Dynamics in nature policy arrangements in the Yorkshire Dales, Donana and the Veluwe*, Eburon, Delft, 2006.

Websites:

IBN website,

website Vroege Vogels

Website NMP

www.inbo.be (www.natuurindicatoren.be)